

Важна е нагласата на съзнанието за приемане на различието, за промяна на начините на мислене по отношение на осъществяване на процеса на приближаване до другия.

Значима задача на екипите от специалисти – учители на масовия клас, ресурсни учители, логопеди, психолози, педагогически съветници, слухово-речеви рехабилитатори и др., е обсъждането и планирането на дейности за подкрепа, съответстващи на индивидуалните възможности и потребности на всяко дете и показващи уважение към неговата уникалност.

От съществено значение е в процеса на екипната работа внимателно да се обмисля всяка дейност, да се споделят добри практики и търсят проекциите им при конкретните деца. Така ще се постигне оптимизиране на педагогическите подходи, насочени както към повишаване качеството на обучението, на необходимата за конкретното дете корекционно-развиваща работа, така и към ефективно реализиране на процеса на социализация на всяко от децата.

В този процес особено внимание заслужават дейностите, които са социално ориентирани. Дейности, чието реализиране провокира изразяване на чувства и преживявания, проява на активност и желание за общуване, изразяване на доверие, на уважение и др. На тази основа у децата се развиват социални умения, стремеж към взаимодействие и социален живот и удовлетворение, че са част от общността.

Особено значение в процеса на приобщаващото образование има изкуството. Немският педагог Р. Щайнер казва, че „едва изкуството пробужда разума за истински живот“ и детето не трябва да се лишава от „възможността да изживява неговите въздействия“ (1994). Авторът подчертава, че трябва да бъде „органично включено в останалите форми на възпитание и преподаване“.

Изкуството е онази стимулираща детето сила, която го провокира към свободно изразяване и себеизразяване, към формиране на социални емоции, като емпатия и съчувствие. Педагогическият потенциал на съвременното изкуство може и трябва активно да се използва в образованието, защото, както пише основателят на хуманистичната психология А. Маслоу (2011), посредством изкуството се създават „по-добри хора“. То е онази сила, която подпомага развитието, обучението, социализацията. Създава нравствено-естетическите и комуникативно-рефлексивните основи на личността.

Специална помощ и подкрепа, изискваща индивидуален подход, е необходима както за „трудните ученици“ и талантивите деца, така и за децата с ярко изразени нарушения в развитието. Ето защо една от най-важните задачи на обучението е разностранната помощ, насочена към развитието на детето, разбираана не само като усвояване на нови знания, но и като създаване на умения, на система от ценности, нагласи, позиции.

Чрез различни по вид и продължителност артдейности, както в условията на междуличностните комуникативни ситуации, детето може да съпреживява

чувствата на отсрещната страна, да прониква в нейния свят, така и поставено в условията на различните видове изкуство, е възможно „пренасяне“ в света на художествения образ.

С отчитане на вариантноста в особеностите на всеки ученик, на нивото на интелектуалното и социалното му развитие, както и на неговото емоционално състояние се очертава модел на приобщаващо образование, който се опира на потенциала на изкуството, тъй като то е сфера на дейност, която създава благоприятни условия за реализиране на индивидуалността.

Артдейността може да стимулира процеса на приобщаващото образование, ако е целенасочена, координирана, подпомагаща, ако създава възможности за:

- реагиране на непрехвърляеми емоции и достигане до истински чувства и мисли;
- установяване на проблеми, разкриване на творчески потенциал, развитие на способности и таланти;
- освобождаване в адекватна форма на агресия и други негативни прояви;
- улесняване на процеса на комуникация, установяване на взаимодействия с други хора;
- повишаване на самоуважението;
- подобряване на самочувствието и преодоляване на стереотипи и ограничения поради поява на по-широк, по-креативен възглед за заобикалящия свят;
- предоставяне на възможност за концентриране и развитие на вътрешните преживявания и емоционален самоконтрол – контролиране на собственото си вътрешно състояние;
- справяне със страхове, безпокойство, много психосоматични прояви;
- придобиване на нови, по-конструктивни модели на поведение в дадена ситуация;
- изпитване на чувство на радост и удовлетворение от самоизразяването;
- установяване на доверителни отношения между учителя и децата;
- изразяване на чувства и мисли от онези деца, които не умеят/не искат/нямат възможности да направят това с думи.

Синтезът на различни видове изкуство – музика, поезия, танц, театрализация и др., дава максимална възможност за самоизразяване и импровизация на детето. То се стимулира и провокира без дидактизъм към творческа комуникация. Има възможност да говори за себе си на езика на художествените образи.

Изобразителните дейности в контекста на приобщаващото образование

Свое специално място в процеса на реализиране на качествено приобщаващо образование има *изобразителното изкуство*. То съдържа значителен педагогически заряд и предполага постигането на позитивни резултати от умелото му прилагане и като корекционно средство в условията на „училище-

то за всички“. При различните изобразителни дейности е важно да се създава пространство за експресия, да се съблюдава принципа за свобода, за спонтанност, непринуденост, емоционалност.

Изразяването чрез **изобразителна дейност** (рисуване, моделиране и апликиране с различни материали, колажи и др.п.) е особено полезно за децата, при които силно е затруднена вербалната комуникация. За децата, които не са в състояние да изразят с думи своите мисли, чувства, преживявания тази артдейност е добър начин това да се направи. Тя създава възможност за осъществяването на невербална комуникация, предполага развитие на комуникативни умения и провокира детето към преминаване от невербална към вербална форма на общуване.

Рисунката става средство за комуникация със себе си („Аз съм – Аз съм друг“), с автора на произведението („Аз съм авторът“). Осъществяваната от детето артдейност е източник на по-добро разбиране на детето от възрастния (учител, родител), за усещане за връзката му със света, със самия себе си и околните.

Използването на разнообразни материали и арттехники е не само интересно за учениците в приобщаващата класна стая, включително и за тези със специални образователни потребности, но и ги стимулира към по-активно участие в конкретната изобразителна дейност, провокира ги да експериментират с някои от материалите, да задават въпроси, да търсят отговори и изследват света около себе си. В този контекст от съществено значение е създаването на условия, предполагащи успешно организиране и реализиране на този процес. За целта:

1. *Подборът на материали и арттехники да бъде направен в съответствие с принципите за опростеност, достъпност и ефективност* – детето не трябва да има затруднения при създаването на изображение, използвайки предложената техника. Всяко усилие по време на работата трябва да бъде интересно, оригинално, приятно за детето. Наличието на трудности от различен характер – образователен, комуникативен, емоционален, пред които детето се чувства слабо и незащитено, провокира възникването на проблеми. Артдейността подпомага самоизразяването и проявата на спонтанна активност, провокира нови и интересни начини на действие, предполага постигането на успех, на удовлетворение.

2. *Процесът на създаване и резултатът от артдейността трябва да бъдат интересни и привлекателни* – и двата компонента са еднакво ценни за детето и това съответства на природата на детската рисунка, нейна черта е. Изобразителната техника не противоречи на потребностите и възможностите на детството, ако притежава посочената черта.

3. *Даване на възможност за избор* – това окуражава детето, стимулира и активизира участието му в артдейността, повишава неговата увереност и удовлетвореност от факта, че само решава какво и как да направи.

4. *Изобразителните техники и методи да бъдат нетрадиционни* – новите изобразителни методи мотивират дейността, направляват и задържат вниманието. Освен това от значение е полученият от детето необичаен опит. Щом опитът е необичаен, то при неговото придобиване контролът на съзнанието намалява, механизмите на защита отслабват. В това изображение има повече свобода на самоизразяване и следователно – несъзнателна информация. Рисуването чрез използване на нетрадиционни техники за рисуване дава възможност за общо укрепване на емоционалната сфера, подобряване на настроението, развитие на въображението, на адаптивни способности.

5. *Подходящи условия и възможности за създаване на колективни артпродукти* – това доставя особено удоволствие на децата. В процеса на колективно изпълнение на артдейността се създават ситуации, предполагащи необходимост от договаряне и подпомагащи развитието на такива умения; внасяне на собствен принос в общата работа; поемане на инициатива; правене на предложения; отстояване на собствената идея и пространство. След завършване се осъществява процес на съвместно възхищение и удовлетворение от общия продукт. Положителните преживявания обединяват децата, провокират чувството им за принадлежност, карат ги да се чувстват част от ученическата общност.

Нетрадиционни изобразителни дейности

Привлекателни, интересни, ефективни, нестандартни и желани от малките ученици в приобщаващата класна стая са нетрадиционните изобразителни дейности. Педагогическият потенциал на посочените дейности е значителен, но за да се реализира успешно този потенциал, за да окаже ефективна психолого-педагогическа помощ на учениците, за да се оптимизира успешно корекционно-педагогическата работа с тях и да постигне желаното позитивно въздействие, е необходимо този проблем специално да се постави пред педагозите, работещи с децата, особено в началните етапи на образованието и на първо място в класовете за приобщаващо образование.

*Сред нетрадиционните изодейности особено полезно, достъпно и със значим корекционено-развиващ характер и значителна приобщаваща роля е **рисуването с длани и пръсти**.*

Колкото по-интересни са условията, при които се осъществява изобразителна дейност от детето, толкова по-лесно то се мотивира за нейното реализиране, по-бързо и ефективно се преодоляват проблеми в развитието и поведението му, както и се подобряват неговите творчески способности.

Чудесен начин да се остави детето да изпита невероятна радост и удовлетворение, е да му се позволи да *рисува с длани и пръсти*. Обикновено то не трябва да цапа ръцете си, но изведнъж му се позволява – може. Предлага му се да рисува с цялата длан, с част от дланта, с върховете на пръстите, с кокалчетата, с ръба на дланта, използвайки боя за рисуване или специални бои

за пръсти. Не му се поставя конкретна задача. Нека детето да се почувства свободно, да не се съобразява с изисквания, да направи разнообразни, безпорядъчни петна с оцветените си ръце и преживявайки необичайни тактилни усещания, да надхвърли това, което е допустимо. Така детето може да се освободи от напрежението, да преодолее страховете, фобии, безпокойство, да развива въображението и мисленето си.

Тази техника за рисуване заема важно място сред възможностите за коригиране на агресивно поведение и повишена възбудимост при децата.

В процеса на рисуване с длани и пръсти се активират не само визуални, но и приятни тактилни усещания от допира на боята до кожата на пръстите. За едно дете това са нови впечатления, нов опит от взаимодействие с художествен материал – боя, на която може да се наслади, почувства и възприеме не само с поглед, но и чрез тактилни усещания. Когато детето поставя пръст в гъстата и мека боя, разбърква я, прехвърля я на лист, размазва я, оставяйки петна, това е един вълнуващ процес, прекрасно изживяване.

Рисуването с пръсти е нестандартен начин за създаване на изображения, при който няма правила „как трябва и как не може да се рисува“. Това дава на детето мощен тласък за свободно изразяване на своята индивидуалност, без да се страхува, че ще бъде критикувано, мъмрено и неразбрано. При рисуването с пръсти може да експериментира както иска, да рисува както само прецени, че е добре. По време на това рисуване детето може да се отърве от спазването на норми, правила, рамки. Преимуществовата на този начин на рисуване предоставят възможността за развитие на детската фантазия, за изразяване на емоции, на творческо въображение.

За да се получат необичайни изобразителни ефекти, детето може да нанесе боя директно с длани и пръсти върху листа. В този случай не му е необходимо да има добре развита фина моторика (това няма да стане пречка по пътя към творческо самоизразяване).

Вариант на рисуване с пръсти е, когато движенията на ръцете са с размах, големи, изразителни. В този случай е добре да се вземе голям формат лист, за да се даде на детето достатъчно възможност да изрази себе си, своите емоции и преживявания. Понякога, напротив, децата рисуват с точни, локални, отзивисти движения, движейки само върховете на пръстите.

Рисуването с пръсти и длани освобождава децата от въздействието на стандартните шаблони за създаване на изображения. Освен това смесването на цветовете един с друг позволява да се създаде по-цветна или по-бедна на цветовете картина, по-пъстро или по-тъмно изображение. По този начин се създава възможност детето да изрази емоциите си, да се освободи от разрушителни импулси и действия, да се избави от негативното им влияние.

В условията, които създадохме за рисуване с пръсти и длани на деца с лека умствена изостаналост и такива с обучителни трудности, се оказаха интерес-

ни не само и не толкова изображенията, които се получиха, а **поведението, което демонстрираха в процеса на рисуване**. Малките ученици се оживиха, проявиха голям интерес и желание да разкажат за това, което са сътворили. Забавлявах се с получените изображения – човече, птица, таралеж, цвете, за които положиха допълнително усилия: очертах с молив или флумастер контура на получените от дланта или пръстите им отпечатыци върху листа; добавиха някои малки детайли към тях. Рисуването с пръсти и длани, спонтанните речеви изказвания на всички деца, собствената оценка на рисунката, характерът на емоционалните им реакции, особеностите на взаимодействията с другите доказаха значимостта на тази артдейност за подпомагане:

– преодоляването на притеснения, на нежелание за комуникация, на апатия и стремеж за довършаване на започнатото;

– развитието на речеви умения;

– стимулирането на въображение и фантазия;

– провокирането на познавателен интерес;

– развитието на тактилни усещания на пръстите на ръката, на дланта.

Няколко от децата (по-затворени, инертни, вяли) изявиха предпочитанието си към пръстовата живопис, към рисуването с пръсти – всеки пръст оцветяват с различна боя и „рисуват“ с тях точки, петна.

Друга част – по-невъздържаните, активните, агресивно настроените, на първо място поставиха рисуването с длани.

Особен интерес предизвика **съвместното рисуване**. Всяко дете се включи в създаването на общата рисунка, като само избра как да рисува – с пръсти, с длани или и с пръсти, и длани. Тази ефективна форма на творчество обедини инертните, невъздържаните, агресивните деца в създаването на обща рисунка, в развиването на общ сюжет, изживяването на обща позитивна емоция, на радост от постигнатото. Пълнотата на емоционалната комуникация провокира положителни промени в поведението, приятелско общуване и разбиране, както и чувства на принадлежност към детската общност. Оформянето на кърт с тези рисунки предизвика допълнителни положителни емоции и мотив за следваща подобна дейност – **рисуване с петна**, която предложихме на децата след няколко дена.

Върху листа си за рисуване всяко дете капва доста разрежена водна боя, след което накланя листа си в различни страни – надолу, нагоре, наляво, дясно. Всяка промяна на посоката, всяко ново накланяне прави ново изображение. При този начин на рисуване децата получават своя картина, която може да оформят с флумастер или молив и да получат това, на което им прилича разлялата се боя. Двама от учениците (по-невъздържаните) проявиха свой начин за оформяне на рисунката си, като с кръгови движения на пръстите си доформиха разлялата се в различни посоки боя. За тях това се оказа по-лесен, по-приятен и интересен начин.

Всички рисунки се поставиха на табло и децата обсъждаха какво виждат на всяка от тях. Няма верен и грешен отговор. Детето казва това, на което му прилича нарисуваното, и всеки отговор се приема. Малките ученици много се забавляваха при различните отговори.

Полезен вариант на този начин на рисуване е стъгването на листа на две половини. В едната половина децата нанасят няколко големи капки доста разредена боя. Втората половина на листа плътно се затваря върху капките и се натиска силно. При разгъването се виждат необичайни причудливи шарки, които учениците определят като петна върху дреха. Провокирани от учителя, те започват да виждат в това, което се е получило, и звезди, и цветя, и облаци, и шарка на плат, мушама, тапет.

Не е от значение фактът, че малките ученици със специални потребности невиннага веднага се досещат на какво прилича един или друг направен върху листа отпечатък. От съществено значение е да се постави акцент върху създаването на умение и навик внимателно да гледат и виждат, да наблюдават и да се замислят, да имат мнение и да не се страхуват да го споделят.

Изключително увлекателно, провокиращо много позитивни емоции и чувство на гордост и удовлетворение от постигнатия резултат се оказва рисуването на цъфнало дърво само с ръка – част от предлакътя (antebrachium – ръката от китката до лакътя) плюс дланта и пръстите, без да се използва никакво до-рисуване и допълнително оформяне на рисунката с флумастери или моливи. Този начин на рисуване даде възможност на учениците да:

- усъвършенстват фината моторика и да повишат изобразителните си умения с нови похвати;
- предадат точно формата и пропорциите на изобразението;
- развият двигателната си памет и окомера;
- повишат познавателния си интерес и концентрацията на вниманието;
- бъдат по-уверени и мотивирани в дейността си.

На учениците предложихме да нарисуват дърво, като за целта потопят дланта си с разперени пръсти и част от ръката си в кафява боя, поставена в плитък съд. Преди това те сами трябва да преценят докъде да боядисат ръката си, като я поставят върху листа, така че пръстите да стигнат до горната част на листа, а част от предлакътя – до долната. Идеята е дървото да заема целия лист. Поставяйки кафявия отпечатък върху листа, учениците получават дърво, на което клоните (отпечатъкът на пръстите) са голи и трябва да му помогнат да „цъфне“. Потапайки или боядисвайки върховете на пръстите си с различни цветове – бели, розови, червени, те поставят върху клоните на дървото цветовете, а със зелен цвят – листата. Дърветата „оживяха“, цъфнаха и предизвикаха огромно оживление сред децата. Получените рисунки бяха толкова красиви, че малките „художници“ повишиха видимо самочувствието си, не се умориха да разказват за тях и да се хвалят едно на друго с произведението

си. Атмосферата на непринуденост, откритост провокира инициативността и самостоятелността на учениците, както и творческото общуване между тях – уточняване на различни подробности от рисунката: избора на цвят, големината на цветовете, дори уговорки за поставяне на рисунките в рамки.

В този контекст е важно да се има предвид, че при всички деца процесът и резултатът от подобно рисуване могат да се осъществят по различни начини. Дори в различно време при едно и също дете те не са идентични и подобни един на друг. В зависимост от темперамента, характера, настроението на детето и събитията в живота си то предпочита определени цветове, форми, линии и манипулиране с бои. Въпреки това именно този процес винаги е много индивидуален и значим за детето. Рисуването с пръсти и длани винаги намира емоционален отговор в детската душа. То разширява и обогатява опита на детето, разкрива неговия творчески и личен потенциал, повишава самочувствието и нивото на приемане на себе си. Ефективен начин е да се предотвратят психологически проблеми на децата, които са свързани със страх, тревожност, социална потиснатост, хиперсоциализация и прекомерна когнициция.

От съществено значение е след рисуването, след създаването на изопродукта да се реализира рефлексивна работа. В този контекст е важно всеки участник да бъде стимулиран да сподели:

- какво е почувствал по време на рисуването;
- какво му е попречило или помогнало да рисува;
- харесва ли му рисунката и защо;
- какво мисли за рисунките на другите;
- как се чувства след рисуването;
- иска ли да научи някого да рисува по този начин и защо;
- желае ли отново да рисува така;
- с кого иска да направи по-голяма обща рисунка.

Интересно, забавно и в същото време много полезно, особено за корекция на повишена възбудимост и проява на агресия от децата, е **рисуването с вълнени конци**. Конецът се потапя в боя, като преди това се раздърпва (разчепква), за да стане по-пухкав и по този начин изображението да бъде по-ефектно. Напоеният с боя конец се поставя върху лист, след което се покрива с друг лист, който се притиска с длани върху първия лист. Конецът се завърта, задвижва по целия лист и така се получава забавно изображение, което може да се коригира с флумастер и да се получат различни фигури. По-детайлно и красиво изображение може да се получи, ако върху листа се „поразходят“ няколко различно оцветени вълнени конца.

Друг вариант на рисуване е, като конецът се сгъва наполовина и се оформя клуп (примка), който се потапя в боя. Оцветен и така оформен, конецът се дърпа и „танцува“ или се „разхожда“ върху лист хартия. Откриването, разпознаването в различните линии и форми (оставени от оцветените вълнени

конци върху листа) на образи подпомагат развитието на детското внимание и фантазия.

Рисуването с намотан вълнен конец върху дървена или пластмасова точилка (по-малка от ширината на лист А4), която се потапя в боя и след това с присъщите за точенето на тесто движения се движи върху белия лист, се отразява много благотворно върху децата – развива фантазията им, провокира позитивни емоции. Често те уподобяват движенията на ръцете с точилката и следите, които оставя, на следите, оставени от движеща се кола, снегорин, шейна. Това рисуване пробужда желание у детето да споделя и обяснява какво прави и каква рисунка се получава, чувства се удовлетворено и щастливо от постигнатото.

Такива и подобни артдейности създават условия за експериментална работа на детето, подобряват наблюдателността и разширяват кръгзора му, подпомагат умственото развитие и формирането на естетически вкус. Предполагат както намаляване на напрежението, така и подобряване на настроението, проявяването на инициативност и независимост, пораждането на желание за изразяване, за споделяне на емоциите, за общуване между децата и създаване на емпатия между тях.

Всичко, което е необикновено, привлича вниманието на децата със специални образователни потребности, кара ги да се удивяват. Необичайното рисуване им харесва и ги привлича особено много, тъй като при него липсва изразът „не трябва“. Това рисуване дава тласък на детската инициатива и проява на индивидуалност, отдалечава настъпването на умората, повишава концентрацията и стимулира към завършване на започнатото.

Работата с нетрадиционни техники на изображение предизвиква радостно настроение, незабравими положителни емоции, премахва страха от боята, страха от несправяне с процеса на рисуване. Допринася за развитието на фината моторика на ръцете, за повишаване на нивото на развитие на зрительно-моторната координация, за намаляване на импулсивността и хиперкинетичните прояви.

Артдейностите с непредена вълна също са изключително полезни и с успех може да се реализират в процеса на приобщаващото образование. Овчата непредена вълна е чудесен материал, съдържащ енергия, дадена ни от самата природа. Топла, мека, екологично чиста, тя влияе благотворно на здравето и цялостното развитие на детето. В общата класна стая често то не може да се справи с възникналите проблеми. Затваря се в себе си, отдръпва се от външния свят. Демонстрира защитната реакция на безразличието. В този момент се нуждае от емоционално развиващи го дейности. Сред тях с особена значимост се открояват артдейностите с вълна.

Вълната затопля, успокоява, изпълва с енергия, с положителни емоции, с приятни тактилни и естетически преживявания, сменя стреса и психичното

напрежение и прави детето емоционално стабилно. Тя помага да рисуват даже и тези ученици, които не умеят това.

Докосването до този естествен материал провокира към творчество и усвояване на невероятните възможности на вълната. Работата с вълна – разгъване, сплъстяване, разтягане, смачкване и т.н., има корекционно-развиващ и терапевтичен характер. Тази методика събужда в детето желанието да взаимодейства с другите – деца и възрастни. При речеви нарушения например тя му помага да усвои по-лесно и речеви умения. Използва се успешно и за изглаждане на междуличностни конфликти в класния колектив. Такива задачи обикновено се решават в процеса на колективното създаване на предмет на изкуството, когато всеки участник допринася за прилагането на общата идея. Те помагат за укрепване на взаимоотношенията между децата.

Артдейностите с вълна могат да бъдат полезни, увлекателни и забавни за деца с различно ниво на подготовка и степен на самостоятелност, но всички те имат голямо желание да се включат в тях. Увличането и стимулирането на всяко дете към тази творческа работа, подпомагане на разкриване на творческите способности, въображение, научаване на нови умения и навици, достигне до сигурен успех – това е задачата, която се постига при артдейностите с вълна.

Технологията на работа с непредена вълна дава възможност на децата да покажат способностите си: за някои от тях – овладяването на най-простите похвати за сплъстяване на вълната е постижение; за други е необходимо навреме да се представи идеята за реализиране на замисленото – трудно, но толкова вълнуващо.

Влиянието и стимулиращото въздействие на артдейностите с вълна се увеличава значително от ефекта на цвета. Цветната гама на непредената вълна, натуралните бои и естествените цветове се отразяват позитивно върху творческата дейност на детето и подпомагат процеса на неговото развитие. Помагат на детето да се адаптира към новите модели на поведение. Например да преодолее страха си от срещата с нещо ново и непознато, да прояви желание за общуване, да се включи в комуникация без притеснение.

Пресъздаването на състоянието си чрез използване на вълна в една или друга артдейност – мандала, картина, цвете, кукла или нещо друго, и след това разглеждането и изследването на готовия артпродукт е добра възможност детето да разбере какви промени са необходими в създадения продукт и че с този мек пластичен материал тези промени са напълно възможни, вече създаденото може да се промени. Коригирайки формата или цветовата гама на мандала, цветето, куклата или картината, детето със собствените си ръце изменя вътрешната и външната ситуация към по-добро, разбира, че всичко е в ръцете му. И това е истинско чудо.

В процеса на работа с непредена вълна:

– значително се обогатяват тактилните усещания;

- оптимизират се възприятията – стават по-точни и диференцирани;
- развиват се фините двигателни умения на ръцете и координацията на общите движения;
- подобряват се окомерът и пространствената ориентация;
- формират се произволно внимание и самодисциплина;
- активизират се мисловните процеси;
- появява се интерес (или се повишава) към опознаване на околния свят – разкриване на връзката между заобикалящата действителност и творчеството е особено благоприятно;
- подобрява се способността за следване на устни инструкции;
- развиват се упоритост, постоянство, чувствителност, творчески способности;
- създават се умения с достъпни средства и самостоятелно да се твори красота – детето се убеждава, че може да прави красиви и необходими неща със собствените си ръце;
- повишават се неговата независимост и активност;
- насърчава се развитието на позитивно поведение, както и увереността в себе си;
- коригират се тревожни състояния;
- предотвратяват се претоварване, бързо настъпваща умора и промени в настроението на детето.

Освен всичко това детето развива чувство за вътрешен контрол, тъй като тук се използват кинестетични и зрителни анализатори, които стимулират развитието на сензомоторните умения и като цяло – дясното полукълбо на мозъка, което отговаря за интуицията и пространствената ориентация. Развитието и активизирането на фината моторика чрез артдейност с непредена вълна стимулира централните корти на главния мозък, отговорни за такива психични функции като реч и мислене.

Процесът на създаване на **вълнена живопис** е интересен, привлекателен и желан от учениците. При „рисуването“ на картина чрез уникалната техника *вълнен акварел или живопис с вълна, вълнена живопис* се създава атмосфера на спокойствие, топлина, уют, грижа. Подобрява се настроението на всяко дете, ангажирано с тази артдейност, както и докосването му до успеха, преживяване на ситуацията на успех в дейността. Посоченият начин на рисуване се открива и предлага още в началото на XX век от австрийския педагог и философ Рудолф Щайнер. Той намира начин как боядисаната вълна да се използва като изобразителен материал за рисуването на картини. Тази дейност според него е много полезна за възпитанието на детето, за развитие на духовния му потенциал, за стимулиране на волята и чувствата му, формиране на усещане за свобода при избора и мотивация за творчество, както и цялостното му личностно развитие. Щайнер (1994) подчертава, че

чрез разума природата може само да се разбере, но чрез художествения усет може да бъде изживяна.

Живопис с вълна – това е полагане на слоеве вълна с различни цветове и оформяне в различна форма върху основа, в резултат на което се получава много живописна работа от естествен материал. Завършената работа се оформя в рамка (за снимки) с поставена отгоре безопасна за децата пластмаса или стъкло. Създаването на картината започва отзад напред, т.е. най-напред се разстила вълната за фона, а след това се оформят обектите на преден план.

Това е специален начин да се създаде картина, без да се използват четки и бои. Вместо цветове – боядисани вълнени влакна, вместо четка – пръсти. Детето се потапя в света на изкуството и развива фантазията си. Създадените с тази техника картини са много нежни. В тях обикновено няма резки и ясни линии и по външния си вид, по прехода на цветови нюанси картината от цветна вълна прилича именно на акварелна. Ето защо рисуването с вълна се нарича вълнен акварел или живопис с вълна. При тази артдейност не е задължително да можеш да рисуваш, за да изразиш своите емоции, настроения, да създадеш красива картина.

Живописиста с вълна се предпочита от всички деца поради няколко причини:

- вълната е приятна на допир и привличаща с многоцветния си вид;
- създават се истински красиви, „топли“ картини – за украса на интериора, за подарък;
- детето не се бои от грешка – поради възможността да се коригира, пре-работва, търси, експериментира, опитва до постигане на желания резултат;
- спестява се разочарованието от неуспех и се предотвратява или преодо-лява напрежение;
- придобива се положителен опит за създаване на доверие в класната стая, позволяващо на участниците да приемат спокойно индивидуалните различия, да се стигне до взаимно разбирателство и взаимно подпомагане;
- възможност за показване на умения пред възрастни и съученици;
- децата с удоволствие откриват нови за себе си знания;
- носи радост и удовлетворение от положените усилия и получения арт-продукт.

Цялата творческа дейност на детето е важен елемент от неговото развитие и психологично състояние. За него резултатът не е толкова важен, колкото ва-жен е процесът на рисуване, на създаване. Децата не се замислят за крайния резултат, те получават удоволствие, удовлетворение от самия процес, затова и артдейността е толкова значима за тях.

Създаването на вълнен акварел е много интересна и перспективна артдей-ност, която носи голям потенциал както като нов и интересен език на изобра-зителното изкуство, така и като полезно и желано от малките ученици сред-ство в процеса на корекционно-педагогическата работа с тях. Живописиста с вълна е в състояние да провокира към творчество и онова дете, което трудно

се насочва към изпълнение на каквато и да било дейност, особено пък към самостоятелно реализиране на такава. Тя е дейността, която може да открие таланта и да го развива, да успокои бурята в душата на детето и то без да се страхува от грешка, да сътворява красиви картини.

При организирането и осъществяването на една или друга артдейност с непредена вълна е необходимо да се имат предвид следните принципи:

- безопасност – използването на вълна, боядисана с естествени оцветители; създаване на атмосфера на доброжелателност, на приемане на всяко дете;
- природосъобразност – идентифициране и отчитане на познавателните и индивидуалнопсихологически особености на ученика;
- кратки, ясни и достъпни за всяко дете инструкции, съпроводени с демонстрация;
- приемственост – всеки следващ етап се основава на вече създадени умения и на свой ред формира „зона на близкото развитие“;
- нагледност – активно използване на предметната среда;
- диференциран подход – организиране на подкрепящо образователно и развиващо пространство, на благоприятни условия и ситуации за успех на всеки ученик, като се отчита развитието на жизнения и социалния му опит;
- конфиденциалност – насоченост на информацията за детето, която се получава в процеса на артдейността, само към родителите и заинтересованите лица, които работят с него; недопустимост на медицински диагнози; акцент върху препоръките.

В процеса на осъществяването от детето артдейности с вълна е важно да се обръща внимание на развитие на личностните му способности, емоционалната, познавателната и волевата сфера, мисленето, естетическия вкус. За да се постигне това, е необходимо създаване на атмосфера на психологически комфорт, положителен емоционален фон, творческо настроение. Внимателното насочване и стимулиране на децата към работа с този приятен на допир, мек, нежен природен материал е възможност за създаване на артпродукти, възпламеняващи и най-фантастичните замисли на детето. В този процес всяко негово постижение трябва да получи подкрепа, одобрение, поощрение.

Опитът от реализираните нетрадиционни изодейности с учениците, приобичени в общата класна стая, е основание да се обобщи, че рисуването с необичайни, приятни на пипане материали и интересни, забавни, оригинални техники им позволява да изпитат незабравими положителни емоции, зарежда ги с нова енергия, стимулира познавателната и творческата им активност. Изразяването от учениците емоции от артдейността дават възможност да се прецени какво в момента ги радва, интересува, възбужда, провокира към взаимодействие, което характеризира индивидуалността им. В този контекст нестандартните артдейности подпомагат ефективното прилагане на личностно ориентиран подход, така необходим в условията на приобщаващото образование.

Личностно ориентираните арттехнологии в образованието предполагат не само придобиването на знания и умения. Важно е децата да бъдат подготвени за навлизане в обществото, като същевременно се опитат да запазят и развият тези положителни наклонности, които вече имат. По този начин се помага на децата да придобият социален опит, комуникативни умения, да задоволят индивидуалните си познавателни потребности и най-вече – да се саморазвиват, да се подготвят и бъдат способни да поемат отговорност в различни ситуации, да са готови да разширяват границите на знанията си и да ги подобряват.

Чрез участие в интересни и привлекателни нестандартни артдейности децата с увреждания, с проблеми в развитието и поведението може да намерят изход от различни трудни ситуации, да видят начини за разрешаване на възникнали конфликти, да се научат на търпеливост, да усвоят морални норми и ценности, да различават добро и зло. Често им е много по-лесно да изразяват чувствата си в различна творческа дейност, а не в думи. В артдейността се проявяват активни взаимодействия, възникват партньорство, разбиране и приемане на другия, проява на независимост.

Анализ на резултати от анкетното проучване с учители и родители относно познаването и прилагането на нетрадиционни изодейности

Анкетното проучване, което се реализира с учители и родители на ученици от I и II клас с помощта на студенти по специална педагогика от Юго-западния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, както и наблюденията върху педагогическата практика показват, че рисуването с необичайни материали и техники:

- не се познава и не се използва достатъчно от специални и ресурсни учители, както и от учители на приобщаващия клас и логопеди (72% от респондентите);

- малка част от респондентите – само 3,2%, нямат желание да използват възможностите на тези техники и материали в корекционно-педагогическата работа;

- 2,7% нямат мнение;

- останалите – 94,1%, изразяват желанието си и са мотивирани да прилагат нестандартни артдейности в бъдещата си работа. За целта са готови и искат с тях да бъде проведено обучение в тази посока.

Анализът на резултатите от анкетното проучване с **родителите** по отношение познаването и прилагането на нетрадиционни изодейности в работата с учениците не е много по-различен от този на педагозите:

- малка част от тях – само 5,3%, са чували или чели за полезността на тези дейности;

- 3,5% посочват, че учителите ги използват в работата с децата със СОП, но не са им предлагани да ги използват възрастни; самите родители не са проявили интерес да разберат полезността от тяхното прилагане;

– от всички анкетирани родители 97,1% желаят в училище да се организират и реализират нетрадиционни изодейности. Някои от тях смятат, че тези дейности са много полезни и трябва да се осъществяват по време на зелено училище, а не детето със СОП „по време на зелено училище да посещава сборни класове, без да иска да остава в тях“;

– 85% заявяват, че биха ги прилагали вкъщи, ако знаят как. В тази връзка изразяват желание да им се разкаже, покаже или предложи подходяща за тази цел литература;

– с удоволствие 67,5% от родителите биха участвали в съвместни артдейности с децата си, ако се провеждат в удобно за тях време.

Освен посоченото обработката на данните и анализът на резултатите дават възможност да се направят обобщения и да се стигне до заключението, че учителите (след направен тренинг с тях) имат положително отношение към използването на нетрадиционни артдейности в образованието на малките ученици с увреждания, с отклонения в поведението и развитието. Демонстрират сравнително високо ниво на приемане на различни такива дейности и споделят мнение, че чрез тях се помага на децата да разберат по-добре самите себе си, да изразяват чувства и ситуации, които не биха могли да направят по друг начин, да разширят познавателните си умения и намерят нови възможности за комуникация с хората около тях – връстници и възрастни.

Забележителен е фактът, че учителите твърдо приемат нестандартните изодейности като важна педагогическа практика, стимулираща и подпомагаща по-доброто изразяване на себе си, по-лесното приемане на различието и позитивното развитие на ученическата общност. Никой учител не отрича ролята на нестандартната живопис за улесняване развитието на самоувереност и самочувствие у децата, изтъква се помощта ѝ за превъзможване на отрицателни емоции и негативно поведение, както и улесняване процеса на интеграцията и приобщаването им в общата класна стая.

Важно е да се подчертае, че *ресурсните учители и логопеди изразяват по-убедено позитивното си отношение към този вид дейност в процеса на приобщаващото образование в сравнение с учителите на масовия клас. Почти всички участници в проучването изразяват категоричното си мнение, че ресурсният и масовият учител, както и останалите специалисти трябва да работят заедно, да има комуникация помежду им, да споделят опит, да си сътрудничат в планирането и прилагането на нестандартни артдейности.*

Семейно зелено артучилище

По предложение на родителите, които участваха в анкетното проучване, се организира двудневно, наречено от тях „Семейно зелено артучилище“. Очаквах участниците в него да бъдат повече, тъй като много от анкетираните изразиха такова желание, но на практика участваха 11 ученици от втори и трети клас

с родителите си. От тях 7 от родителите (6 майки и един баща) бяха на деца със СОП, обучаващи се в масово училище, а останалите – на деца без специални потребности. Двама от родителите не се познаваха с останалите и имаше някои притеснения в тази посока, но това бързо се преодоля. На едно от децата без специални потребности присъстваха и двамата родители. Това тяхно решение се посрещна с одобрение от останалите и стана повод за обсъждане на отговорността и ролята на всеки от семейството в грижата за децата, както и необходимостта детето да чувства подкрепата и на двамата си родители.

Сред красивата природа на местността Юндола децата и родителите заедно рисуваха с пръсти и длани, вземаха общи решения какви цветове да използват, как да разположат дланта си върху листа, измисляха имена на рисунките, радваха се на свършената работа и споделяха мнения за артпродукта на другите участници. Използваха думи, с които да покажат уважение към тяхната дейност.

Под пръстите им оживяваше вълнен акварел, отразяващ част от заобикалящата ни действителност – дърветата, цветята, кофите с боровинки, чешмата, небето и слънцето на Юндола. Тази дейност предизвика огромно оживление сред майките, особено когато децата им показваха как да положат основата, как да нанасят слоеве вълна с различни цветове и да се оформи картината. Присъстващите родители изказаха мнение, че тази дейност е не само интересна, забавна и полезна за децата, не само подпомага взаимодействието и работата с тях, кара децата да общуват, да се радват, да се чувстват доволни, но и дава възможност да се създадат красиви картини, подходящи както за класната стая, така и за дома.

Създаването на вълнена живопис, положеният в този процес труд и позитивната емоция от него накараха децата да се почувстват успешни, което, от своя страна, повиши желанието им да бъдат по-активни, да проявят инициативност и придобият нови умения и знания. Всяко от тях демонстрира задоволство и радост, че твори с родителя се, че създава красиви и полезни неща. Малките ученици се включиха с желание в разговор за оформяне на интериора в класната стая и къщи и мястото на създадените артпродукти в тях. Насърчавани от възрастните, те се опитаха да споделят идеи за следващи артдейности, които биха желали да осъществят.

Подкрепяни и поощрявани, децата проявиха увереност и голямо старание да покажат пред родителите си какво могат, да се опитат да обяснят по достъпен за тях начин това, което чувстват. Този процес провокира желанието им към постигане на следващ успех.

През двата дена, прекарани заедно, всички – възрастни и деца със и без СОП, се опознаваха, ставаха близки помежду си, демонстрираха разбиране и уважение, съдействие и толерантност един към друг и както каза един от родителите: „Различното не е опасно, а възможност за обогатяване“.

Съпреживяването на емоциите от изпълнението на артдейностите провокира преодоляването на предразсъдъци и недоверие у родителите на учениците в норма. Те съвсем непринудено, без излишна показност, демонстрираха пред децата адекватен модел на поведение към всички участници, включително и към тези със специални потребности.

Не е възможно да се напише на хартия и изрази цялата пъстрота от емоции, провокирани от различните дейности, осъществени по време на участието в „Семейното зелено артучилище“ и възможностите му да провокира позитивизъм в отношенията, да накара всички да се почувстват част от една общност, която твори красота. Красота, видяна не само в сътворените артпродукти, но красотата и в човешките взаимоотношения.

Направеното изследване е ярко доказателство, че изобразителната дейност, включително нетрадиционната такава, е мощно и ефективно средство в образователната приобщаваща среда. Осигурява по достъпен, интересен и желан от учениците начин развитие на комуникативни основи, информационно-познавателни потребности, както и благоприятни условия за коригиране на отклонения в тяхната познавателна, емоционално-волева и личностна сфера. Създава предпоставки за развитие и проява на творческа активност и самостоятелност, както и художествени способности. Дава положителен резултат и динамика в развитието на децата в приобщаващото училище и трябва да намери заслуженото си място в него.

ЛИТЕРАТУРА

- Караджова, К., Щерева, Д. (2009). *Алтернативни средства за въздействие при деца с умствена изостаналост*. София: Климент Охридски.
- Карлген, Ф. (1992). *Воспитание к свободе: Педагогика Р. Щайнера*. Москва.
- Маслоу, А. (2011). *Новые рубежи человеческой природы*. Москва: Смысл.
- Щайнер, Р. (1994). *Тайната на четирите темперамента. Възпитанието на детето от гледна точка на антропософията*. Стара Загора: Даскалов.
- Терзийска, П. (2012). *Децата със специални образователни потребности в общата образователна среда*. Благоевград: Неофит Рилски.
- Терзийска, П. (2008). *Артпедагогика в образованието на деца със специални образователни потребности. Педагогика, 2*.
- Уфимцева, Л.П. (2005). *Воспитание личности ребёнка с проблемами в развитии средствами изобразительности. Воспитание и обучение детей с нарушением развития, 2*.

REFERENCES

- Karadzhova, K., Shtereva, D. (2009). *Alternativni sredstva za vazdeystvie pri detsa s umstvena izostanalost*. Sofia: Kliment Ohridski.
- Karlgén, F. (1992). *Vospitanie k svobode: Pedagogika R. Shtaynera*. Moskva.
- Maslou, A. (2011). *Novaye rubezhi chelovecheskoy priroday*. Moskva: Smaysl.
- Shtayner, R. (1994). *Taynata na chetirite temperamenta. Vazpitaniето na deteto ot gledna tochka na antroposofiyata*. Stara Zagora: Daskalov.
- Terziyska, P. (2012). *Detsata sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti v obshтата obrazovatelna sreda*. Blagoevgrad: Neofit Rilski.
- Terziyska, P. (2008). *Artpedagogika v obrazovaniето na detsa sas spetsialni obrazovatelni potrebnosti*. *Pedagogika*, 2.
- Ufimtseva, L.P. (2005). *Vospitanie lichnosti rebyonka s problemami v razvitiі sredstvami izodeyatelnosti. Vospitanie i obuchenie detey s narusheniem razvitiya*, 2.

NONTRADITIONAL ART ACTIVITIES IN THE ASPECT OF INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. One of the main pedagogical ideas at the beginning of the 21st century that provokes a significant change of the educational policies and practices, including in Bulgaria, and deserves a special attention, is the concept about the Inclusive education. In the presented survey a model of inclusive education that relies on the potential of art is outlined. The possibilities of nontraditional art activities (drawing with fingers and palms, painting with woolen threads, creation of a painting with raw wool) for the effective implementation of inclusive process is analyzed on the basis of taking into account the differences in the particularities of each student, the level of the student's intellectual and social development, as well the emotional condition. Results from own empirical studies are presented. The conducted experimental activity with students and the questionnaire survey with parents and teachers is a bright proof that the nontraditional art activity is a powerful and effective tool in the inclusive educational environment but it is still not well-known and not used enough.

Keywords: inclusive education; nontraditional art activities; wool painting; drawing with wool threads; drawing with fingers and palms

✉ **Dr. Pelagia Terziyska, Assoc. Prof.**

Faculty of Pedagogy
South-West University „Neofit Rilski“
Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: pterziyska@abv.bg

Research Insights
Изследователски проникновения

GAME-BASED ACQUISITION OF CULTURAL NORM MANNERS AND ETIQUETTE WITH 6 – 7 YEAR-OLD CHILDREN

Slaveyka Zlateva

South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad (Bulgaria)

Abstract. The acquisition of natural and truly courteous manners in accordance with contemporary etiquette, freed from the artificiality of eras long passed, is the prerequisite for a successful, independent and creative individual. The hereby presented survey is theoretical-experimental research in four parts. The first part deals with the theoretical analysis and brings forth several aspects of the study. It also examines the specificity of the acquisition of good-manner rules as well as decent behaviour at pre-school age as a significant part of the whole educational process. It focuses on play-learning as a strategy for the implementation of the above-mentioned. The synergetic character of play-learning, being in full accordance with a certain leading activity, age peculiarities and pedagogical strategies for the amplification of a child, is brought forth. The second part determines the importance of the issue among various current kindergarten curricula by means of comparative analysis. The third part presents the results of an interview with 21 kindergarten teachers from small towns and villages. The fourth part realizes the diagnostics upon the level of cultural norms and etiquette acquisition among 20 children and presents a model for stimulating cultural norm manners and speech etiquette based on play-learning in kindergarten environment.

Keywords: cultural norm manners; etiquette; speech etiquette; game; play-learning; kindergarten

1. Introduction

Various views on the essence of culture as well as the defining of the concept “*culture*” – originating from Latin and bearing meanings, such as *processing, cultivating, combination of spiritual and material values, upbringing, education, high level of development of a thing*, encompass the width of its consideration. The scope of the width involves not only the elite art – knowledge and objects (“*artefacts*”) in the field of classical music, opera, ballet, art and sculpture, architecture, literature, history and so on, but also the mastering of cultural norm manners, speaking manners and register.